

УДК 347.633.1

**Мельник Олександр Володимирович,**  
аспірант кафедри цивільного права  
Національного університету «Одеська юридична академія»

## МЕТА УСИНОВЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

**Постановка проблеми.** Усиновлення є одним з найдавніших соціально-правових інститутів, що спрямований на забезпечення влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю на правах сина чи дочки. Задекларована мета усиновлення сьогодні – це максимальне забезпечення прав та інтересів дітей. Однак таке органічне поєднання мети усиновлення та прав дитини, що спостерігається на нинішньому етапі розвитку законодавства, є не аксіомою, а результатом довгого еволюційного шляху, який активно продовжується і зараз. Для ефективного прогнозування подальшого розвитку інституту усиновлення як механізму забезпечення прав дітей необхідним є дослідження основних історичних періодів його генези.

**Стан дослідження проблеми.** Проблематикою правового регулювання інституту усиновлення займались такі вчені як: К.М. Глинняна, О.О. Грабовська, Ю.В. Деркаченко, Л.М. Зілковська, І.В. Ковальчук, І.М. Кузнєцова, Н.В. Летова, А. М. Нечаєва, В. О. Рясенцев, Т.А. Стоянова, та багато інших. Вивченю особистих немайнових прав дітей присвятили свої наукові праці такі вчені як: Ю.Ф. Беспалов, О.М. Калітенко, Б.К. Левківський, М.М. Малеїна, Е.Е. Мухамедова, Л.А. Ольховик, О.О. Посикалюк, Л.А. Савченко, Р.О. Стефанчук, Н.О. Тємнікова, Ю.Ю. Черновалюк, та інші. Однак, наразі існує необхідність у проведенні спеціального історично-правового дослідження органічного розвитку мети усиновлення та пов'язаних із цим особистих немайнових прав усиновленої дитини.

**Метою даної статті** є дослідження мети усиновлення на різних історичних етапах, встановлення її взаємозв'язку із особистими немайновими правами усиновленої дитини, а також виявлення тенденцій еволюції даних правових явищ у аспекті їх нерозривного поєднання.

**Виклад основного матеріалу.** Усиновлення як складне правове та соціальне явище зароджувалося та розвивалося під впливом загальноісторичних та національних реалій, рельєфно відбиваючи у собі характерні риси пануючої епохи. Крім того, як вказує О.М. Гюрджан, на становлення інституту усиновлення здійснювали вплив традиції, звичаї, а також релігійні, моральні та етичні норми, що діяли у суспільстві [1, с. 993]. Усиновлення завжди переслідувало певні цілі, обумовлені ступенем розвитку та соціально-економічними умовами життя суспільства.

У Вавилоні на підставі законів царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) широко практикувалося усиновлення. Як доводить професор Б. Тищик, це часто диктувалося бажанням залучити до складу сім'ї додаткові робочі руки, оскільки не кожен мав можливість купити раба [2, с. 49]. Зокрема, тогочасний законодавець захищав права не усиновленої дитини, а права усиновлювача: «Якщо людина усиновить малолітнього, яким нехтують, і вирoste його, то такий вихованець не може бути витребуваний назад по суду» [3, с. 20]. Закони Ману (II ст. до н.е.–II ст. н.е.) теж містили у собі положення щодо усиновлення: «Кому природа не надала сина, може усиновити собі чужого з тим, щоб не припинялись могильні жертви» [4, с. 116]. Таким чином, на даному історичному етапі інститут усиновлення був спрямований на задоволення потреб та інтересів усиновлювача, що характеризувалось «використанням» дитини з економіко-господарською, династичною, генеалогічною чи ритуальною метою. Особисті немайнові права дитини у такому контексті знаходилися на периферії правового регулювання. Однак, деякі з них можна виокремити шляхом системного аналізу древніх пам'яток законодавства того часу. До найбільш суттєвих можна

віднести право на принадлежність до роду усиновлювача, що дозволяло ідентифікуватися як син чи дочка, а також право на захист з боку цього роду. В умовах значної общинності тогоденого соціального життя такі особисті немайнові права були основоположними для дитини, так як означали її безпеку та певний визначений соціальний статус.

Хоча К.П. Победоносцев вважав, що усиновлення вперше набуло юридичного вигляду у римському світі [5, с. 194-195], на наш погляд, римський період можна визначити не як початковий етап, а як етап подальшого якісного розвитку інституту усиновлення. Основоположним поняттям цього періоду є батьківська влада, що автоматично включає суб'єктний статус дитини. Саме тому зміст римського усиновлення полягав у тому, що один голова сімейства передавав іншому главі сімейства свого підопічного. Виділяли два види усиновлення: коли усиновлювалась особа, яка не знаходилась під батьківською владою – *arrogatio* та відповідно особа, яка знаходилась під батьківською владою – *adoptio* [4, с. 117]. При цьому усиновлення як підстава входження і принадлежності до римської сім'ї в якості агната надавало більше прав і можливостей, ніж когнатичне споріднення [1, с. 993].

Наступною сходинкою розвитку усиновлення є візантійський період. Характерним є те, що в Інституціях, Дигестах і Кодексі Юстиніана усиновлення визнається таким цивільно-правовим актом, за допомогою якого усиновитель, виконавши певні вимоги і формальності закону, приймав у сім'ю на місце сина чи онука іншу особу із усіма особистими і майновими наслідками [6, с. 29]. Усиновлення мало більш ширші рамки, тобто дитина могла одержати статус не лише сина (дочки) усиновлювача, але й стати його онуком, чого не передбачається у наступних періодах еволюції усиновлення. Метою усиновлення у середньовічній Візантії було збереження і продовження роду усиновителів, а також спадкування їхнього майна. Усиновленняздійснювалось добровільно з дотриманням інтересів усиновлюваного [6, с. 30]. Гуманним є положення у Василіках імператора Лева VI Мудрого, яким було узаконено право на усиновлення для всіх євнухів, які були цього позбавлені. Разом з тим надавалося пояснення такого кроку, що опосередковано вказує на мету усиновлення: «Ім це потрібно тому, що тільки таким способом вони отримують можливість бути батьками, а також користуватися піклуванням з боку своїх синів; позбавляти їх цього буде зовсім не людяно».

Хоча мета усиновлення все ж була спрямована на забезпечення потреб усиновлювача, у візантійському періоді з'явився новий суспільний інститут, що контролював дотримання інтересів дітей

при усиновленні. Таким інститутом стала християнська церква, яка на той час набула значної політичної ваги та мала суттєвий вплив на суспільні відносини. Саме тому під її захистом забезпечувалося дотримання таких особистих прав дитини, які узгоджувалися із християнською позицією у той час.

У Київській Русі, яка прийняла естафету у Візантії у багатьох аспектах законодавства і права, усиновлення було теж зорієнтоване на інтереси усиновлювача. Як відмічає В. Кубишкіна, метою усиновлення у Давньоруській державі для бездітної особи було забезпечення її власних майнових інтересів. Задоволення потреби у батьківській турботі й допомогу сироті знайти тепло сімейного вогнища або взагалі не розглядали як мету усиновлення, або вони відходили на другий план [7, с. 25]. Одним з підтвердження цього є той факт, що у випадках впровадження рекрутчини усиновлена дитина заміняла кровного сина у виконанні військового обов'язку.

За часів входження до Російської імперії на території України діяло відповідне законодавство. Протягом XIX століття інститут усиновлення зазнав значної еволюційної зміни. Перш за все слід наголосити на яскраво вираженій становості, що суттєво впливало на правила усиновлення. Лише 11 жовтня 1803 року був прийнятий указ, що дозволяв бездітним дворянам усиновляти найближчих закононароджених родичів. З 1817 року дозволили усиновлювати кілька осіб для того, щоб кожен з усиновлюваних здобував прізвище усиновлювача й не порушувалися спадкові права родичів усиновлювача на нерухоме майно. З 12 січня 1828 року встановлюється, що приписка до власного звання є формою усиновлення.

При цьому усиновлення відбувалось шляхом укладення письмової угоди, де викладались взаємні обов'язки: усиновлювач зобов'язується передати усиновленому усе майно або його частину, усиновлений – бути шанобливим, турбуватися про господарство й піклуватися про усиновлювача до смерті [8, с. 534]. Цікаво, що юридична форма усиновлення нагадує своєрідну «купівлю» пошани і турботи. Окрім особистих немайнових обов'язків усиновлений отримував і особисті права, а саме на: одержання особистого почесного громадянства, права на утримання та виховання усиновителя, передачу прізвища (проте лише з Височайшого дозволу). Слід підкреслити, що внаслідок усиновлення не припинялися правовідносини з родичами усиновленого, що демонструє наявність уже у середині XIX століття у нашій державі відкритого усиновлення, що наразі позиціонується багатьма науковцями як західне нововведення.

У результаті прийняття 12 березня 1891 року у Російській імперії закону «Про дітей усиновлених

і узаконених», змінилося розуміння усиновлення не лише як майнової угоди, але й як акту, що має моральне значення [9, с. 36]. Таким чином, акцент усиновлення дещо змістився у бік дитини та необхідності забезпечення її інтересів. Однак, разом з тим не можна не підкреслити, що держава та суспільство XIX століття однозначно робили вибір між правами дитини та святістю законного шлюбу на користь останньої. Узаконювати дітей було важче, а незаконнонароджені діти не могли бути усиновлені своїми батьками. Це вказує на збереження на початок ХХ століття ще досить сильного впливу церковно-релігійних норм на законодавство та суспільну думку. Права дитини знаходилися у підпорядкованому становищі, причому особисті немайнові права (на сімейне виховання, на прізвище, тощо) були менш захищенні, аніж майнові. Якщо у візантійському періоді церква грава позитивну прогресивну роль як захисник інтересів дітей при усиновленні, то вже у кінці XIX століття зі зміною соціально-політичних, економічних та інших умов, її вплив мав консервативний характер та обмежував права дітей, що народилися поза шлюбом.

У радянський період інститут усиновлення знав два види діаметрально протилежного регулювання, що надало підстави А. В. Дьякову у найбільш умовному вигляді виділити два етапи його розвитку: 1) фактична відсутність законодавчого врегулювання процедури усиновлення (1917-1926 рр.); 2) відродження і активний розвиток законодавства про усиновлення (1927-1991 рр.) [10, с. 2]. Так, 22 жовтня 1918 року був прийнятий Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право, яким заборонялось усиновлення «як класово вороже явище». Концепція піклування про дітей, позбавлених батьківського піклування, у післяреволюційний час характеризується популярною ідеєю про сімейне виховання як тимчасове явище, зумовлене лише труднощами моменту, на зміну якому прийде ні з чим не зірвнянне за своїми якостями суспільне виховання [7, с. 26]. Офіційно усиновлення було заборонене, тому що: а) воно могло сприяти розширенню кола осіб, які мали право на отримання трудового господарства; б) відкривало можливість для експлуатації праці малолітніх під виглядом усиновлення; в) передбачалося широке запровадження суспільного виховання [10, с. 2]. Абсолютна відмова від застосування механізму усиновлення у контексті усієї еволюції даного інституту зіграла роль своєрідного лакмусу: заборона усиновлення, що діяла протягом семи років, емпірично продемонструвала власну недоцільність. Вказувалось, що до моменту прийняття шлюбно-сімейного кодексу 1926 року відпали соціально-

економічні умови відмови від усиновлення як правового інституту. Однак, Т. В. Ткаченко вважає, що це не зовсім так: відмову від усиновлення відкинула сама практика, і з цим законодавець був вимушений погодитися [11, с. 10].

Відповідно до положень Кодексу 1926 року усиновлення провадилося виключно в інтересах усиновленого, а також було не тільки турботою про матеріальне благополуччя дитини, але й про його належне трудове виховання, підготовку до суспільно корисного життя [4, с. 120]. Таким чином, метою усиновлення було забезпечення належного виховання дитини, яке у той історичний момент розумілось своєрідно. Усиновлення ставилося на службу державі, з метою виховання людей нового покоління, чого вимагала діюча політична система. Однак особисті немайнові права дитини не оминалися увагою законодавця. Так, у 1943 році було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про усиновлення», який наблизив відносини усиновлення до батьківських правовідносин, встановив положення, що сприяло збереженню таємниці усиновлення [11, с. 13]. У Кодексі про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 року вже досить розгорнуто регламентувалися особисті немайнові права дітей, у тому числі й усиновлених. Норми, присвячені даним питанням, знаходилися переважно у главі 10 «Особисті права та обов'язки батьків і дітей» та главі 14 «Усиновлення (удочеріння)» Кодексу.

Для доповнення картини комплексного аналізу становлення мети усиновлення цікавим є дослідження відповідних правовідносин у деяких інших правових культурах. Слід погодитися із О. М. Зайковою, що усиновлення вписане в контекст сімейної культури, пов'язане зі структурою сім'ї і тією роллю, яку вона виконує у суспільстві [12, с. 3]. Наприклад, в Англії взагалі не існувало інституту усиновлення до 1926 року, коли вимоги суспільного життя змусили консервативне право та прийняти революційний на той час Закон про усиновлення дітей. Цим кроком фактично було здійснено перехід від безумовного пріоритету батьківських прав на дитину до можливості обмеження цих прав у інтересах дитини. Після цього принципового зламу інститут усиновлення в Англії почав швидко розвиватися. Наразі законодавством передбачено досить значний перелік обставин, що дозволяють компетентним органам передавати дитину на усиновлення без згоди батьків.

Незважаючи на загальну прогресивність законодавства США щодо усиновлення, у Законі штату Міннесота 1951 року законодавець перш за все намагався забезпечити інтереси усиновителів, оскільки передбачав можливість відмови від дити-

ни на підставі її неповноцінності, що була визначена як оціочне поняття. У 1975 році цей Закон був скасований, що створило гарантії для реалізації основної мети усиновлення – забезпечення інтересів дитини [13, с. 13].

У Німеччині мета усиновлення сформульована у ст.1741 Цивільного уложення Німеччини: «Усиновлення дитини допустиме, якщо воно слугить її благу і слід очікувати, що між усиновлювачем і дитиною виникнуть відносини, характерні для батьків та дітей» [14, с. 436], що теж характеризує відповідний підхід як дітоцентристський.

В багатьох країнах Арабського Сходу (ОАЕ, Саудівська Аравія тощо) усиновлення дітей здійснюється у мізерних масштабах. Причина навіть не в заборонах, а в морально-психологічних установках і нормах моралі, котрі не допускають можливості відмови від дитини – дитина, що залишилась без батьківського піклування, обов'язково буде виховуватися у сім'ї родичів [15, с. 28].

Таким чином, специфіка історичних, релігійних, звичаєвих умов суттєво позначається на інституті усиновлення та його меті. У нині діючому Сімейному кодексі України усиновлення провадиться з метою дотримання найвищих інтересів дитини для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. Дослідники наукової проблематики усиновлення виділяють різні додаткові цілі усиновлення, що опосередковано відбиті у законодавстві: а) задоволення потреб усиновлювачів [16, с. 3]; б) укріплення неповновіх сімей [11, с. 7]; в) реалізація права дитини на повноцінну сім'ю, котра буде здійснювати її виховання і утримання [17, с. 14].

У результаті історично-правового дослідження яскраво проявляються деякі тенденції розвитку інституту усиновлення. По-перше, зміна головного суб'єкта, заради забезпечення прав якого здійснюється усиновлення: протягом кількох тисячоліть таким уповноваженим суб'єктом виступав усиновлювач. За допомогою усиновлення він вирішував власні потреби (економічні, генеалогічні, ритуальні, духовні тощо). Протягом лише одного ХХ століття центр ваги у відносинах усиновлення різко змінив-

ся на користь дитини. Це закономірно відбувається на юридичному закріпленні мети усиновлення, що практично ідентична у міжнародних та національних актах – забезпечення інтересів дитини, позбавленої батьківського піклування.

По-друге, значно змінився зміст та набір особистих немайнових прав усиновлених дітей. Якщо раніше права усиновленої дитини часто не зрівнювалися абсолютно із правами кровних дітей, то наразі права усиновленого можна зобразити у формулі «права дитини + права усиновленої дитини», що значно укріплює правовий статус та підвищує охорону прав дитини при усиновленні. Водночас проявляється протилежна тенденція до підриву традиційної батьківської влади, так як батьки й усиновлювачі все частіше повинні доводити, що «заслуговують» дитину.

По-третє, поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку – законодавче посилення правової охорони приватності в усіх її проявах (право на повагу до особистого та сімейного життя, право на особисту недоторканість тощо), з іншого – підвищення втручання держави в особі уповноважених органів у сімейні відносини, розширення можливості відірання дитини у батьків та усиновлювачів.

**Висновки.** Таким чином, наразі спостерігається динамічний розвиток інституту усиновлення саме у напрямі вдосконалення самої мети усиновлення, що робить акцент на максимальному забезпеченні та охороні особистих немайнових прав дитини. Ретроспективний аналіз історично-правових зasad усиновлення вказує на те, що сьогодні відбувається закономірний розквіт інституту особистих немайнових прав усиновленої дитини. Право дитини на сімейне виховання, право знати своїх батьків – стають орієнтирами для нормотворчої та правозастосовної діяльності у відносинах з усиновленням. Виявлені тенденції та перспективи розвитку інституту усиновлення демонструють необхідність наукового забезпечення даного процесу в аспекті вивчення особливостей особистих немайнових прав усиновлених дітей.

## ЛІТЕРАТУРА

- Гюрджан О.М. Правовая природа усыновления / О. М. Гурджан // LexRussica. – 2013. – Т. 9. – С. 993-997.
- Тищик Б.Й. Исторія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. – Л., 2001. – 384 с.
- Законы Хаммурапи царя Вавилона. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права : учеб.пособ. / сост. В.Н. Садиков / под ред. З. М. Черниловского. – М. : Гардарика, 1998. – 463 с.
- Тавлуй О.В. Историко-правові витоки незаконних дій щодо усиновлення / О.В. Тавлуй // Бюллетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 11. – С. 115-122.
- Победоносцев К.П. Курс гражданского права. – Ч. 2. Права семейные, наследственные и завещательные. – М. : Статут, 2003. – 639 с.
- Ковалчук І.В. Становлення та розвиток інституту усиновлення у Візантії / І.В. Ковалчук // Юридичний журнал. – 2006. – № 9. – С. 29-30.
- Кубишкіна В. Генезис інституту усиновлення в сімейному праві / В. Кубишкіна // Віче. – 2010. – № 20. – С.24-26.

8. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России / под. ред. и предисл. В.А. Томсина. – М. : Зерцало, 2003. – 736 с.
9. Нечаева А.М. Охрана детей-сирот в России (история и современность) / А.М. Нечаева. – М. : Дом, 1994. – 176 с.
10. Дьяков А.В. Развитие законодательства об усыновлении в период советского государства / А.В. Дьяков // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2013. – № 2. – [Электронный ресурс] Режим доступа:[http://www.onlinescience.ru/m/products/law\\_science/gid409/](http://www.onlinescience.ru/m/products/law_science/gid409/)
11. Ткаченко Т.В. Усыновление по российскому семейному праву : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т.В. Ткаченко. – Ростов-на-Дону, 1999. – 19 с.
12. Зайкова О.Н. Усыновление как социокультурное явление : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 24.00.01 / О.Н. Зайкова. – Ч., 2011. – 20 с.
13. Ригіна О. Загальні засади становлення та розвитку інституту усиновлення (удочеріння) у США / О. Ригіна // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 1. – С. 10-13.
14. Гражданское уложение Германии. Кн.1.– М. : Волтерс Клювер, 2006. – 816 с.
15. Рязанцев С.В. Эмиграция детей из России через канал международного усыновления / С.В. Рязанцев // Миграционное право. – 2008. – № 2. – С. 25-29.
16. Абраменко Г.И. Правовое регулирование усыновления в семейном законодательстве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г.И. Абраменко. – Ростов-на-Дону, 2003. – 21 с.
17. Батурина Н. И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. И. Батурина. – В., 2005. – 20 с.

**Мельник Олександр Володимирович**

**МЕТА УСЫНОВЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ:**

**ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті досліджується історично-правовий розвиток інституту усиновлення, проводиться аналіз поступової еволюції мети усиновлення. Вказується на принциповий зв'язок мети усиновлення на конкретному історичному етапі зі змістом особистих немайнових прав усиновленої дитини.

**Ключові слова:** усиновлення, особисті немайнові права, дитина, право на сімейне виховання, мета усиновлення.

**Мельник Александр Владимирович**

**ЦЕЛЬ УСЫНОВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЛИЧНЫХ НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ РЕБЕНКА:**

**ЭВОЛЮЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

В статье исследуется историко-правовое развитие института усыновления, проводится анализ постепенной эволюции цели усыновления. Указывается принципиальная взаимосвязь цели усыновления с содержанием личных неимущественных прав усыновленного ребенка.

**Ключевые слова:** усыновление, личные неимущественные права, ребенок, право на семейное воспитание, цель усыновления.

**Melnik AlexandrVolodimirovich**

**PURPOSE OF ADOPTION IN THE CONTEXT MORAL RIGHTS OF THE CHILD:**

**EVOLUTION AND PROSPECTS**

The historical and legal development of the institution of adoption, the analysis of the gradual evolution of the purpose of adoption is investigated in the article. The author points to the fundamental relationship of purpose of adoption with the content of the moral rights of the adopted child.

**Key words:** adoption, moral rights of the child, right to family education, purpose of adoption.